

РОЗДІЛ І ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Наталія Борисова
Наук. керівник – к. філол. н., доц. Віннічук А.П.

АВТОБІОГРАФІЗМ ПОВІСТІ «ПОТЕРЧАТА» ВОЛОДИМИРА РУТКІВСЬКОГО

Проблема «діти і війна» не нова в українській художній літературі. Її порушували у прозових творах В. Близнець («Мовчун»), М. Вінграновський («Первінка»), В. Нестайко («Це було в Києві»), Гр. Тютюнник («Климко», «Вогник далеко в степу»), Г. Пагутяк («Діти») В. Рутківський («Потерчата»).

У науковій розвідці зупинимося детальніше на повісті Володимира Рутківського «Потерчата», яка є малодослідженою, тому потребує сучасного літературознавчого аналізу.

Метою статті є дослідити автобіографізм повісті, зацентрувати увагу на художньому домислі та вимислі.

В. Рутківський у повісті «Потерчата», розповідає про власний дитячий досвід, отриманий під час війни, про своє «втрачене дитинство». У понятті «втрачене дитинство» можна прослідкувати смислову паралель із терміном «втрачене покоління», який використовують задля умовного позначення генерації західноєвропейських письменників, що особисто пережили трагедію Першої світової війни. Автор зазначав: «Я, мабуть, письменником став тільки для того, щоб написати цю сповідь. З висоти свого віку вдивляюся у себе малого, вдивляюся в мільйони таких же, як я, сивих вже потерчат і не можу збагнути, як нам вдалося проскочити по лезу між смертю і життям, любов'ю і ненавистю, вірою і безнадією...» [ДСанПіН].

У автобіографічному творі В. Рутківського на прикладі головного героя і оповідача Володика показано втрачене дитинство цілого покоління, на долю якого випало жити у воєнний час,

зазнати поневірянь, пізнати голод і людську жорстокість, пережити страх, перебуваючи між життям і смертю. На нашу думку, хронотоп твору позначений чіткими рамками: події відбуваються в період від 1941 року (початок німецько-радянського збройного конфлікту) до 1943 року (головний герой за час розгортання сюжету подорослішав на три роки) й територіально обмежені селом Пирого (село, в якому народився Володик) і Богодухівка (село, в якому жили батьки Ганни Кирилівни, Володикової мами). В. Вздутьська зазначає, що часопростір у повісті подається автором у стисненому вигляді, оскільки його координати означені образно – «між життям і смертю», «між небом і землею» [Вздутьська]. Беручи до уваги чіткість визначення координат часової площини, не можна все ж не акцентувати увагу на авторських відступах, у яких письменник ділиться уже не дитячими думками, а думками свого дорослого «Я». Таким чином, читач отримує можливість порівняти погляди на окремі події двох авторських «Я» – дитини і дорослого.

Досліджуючи форми хронотопу, М. Бахтін писав: «Час тут згущується, ущільнюється, стає художньо-зримим; простір ж інтенсифікується, втягується в рух часу, сюжету, історії» [Баран]. Хронотоп у творі В. Рутківського виконує характерологічну функцію, творить емоційне тло.

Послугуючись класифікацією висвітленою у працях М. Бахтіна, хронотоп твору можна поділити на зовнішній і внутрішній [Баран]. Зовнішній хронотоп несе в собі інформацію про час (сорокові роки ХХ століття) та місце подій у творі (дія відбувається у селах Пирого і Богодухівка), тоді як внутрішній світ охоплює душевний світ головного героя-дитини і позначений простором його думок, уявлень, сновидінь.

Глибокий психологізм дитячого образу розкривається завдяки таким епізодам, в яких дитяча щирість і безпосередність ставлення до себе і до того, що відбувається навколо, просто вражає: *«Мабуть, відтепер мама вже ніколи не любитиме мене, як любила до війни, і що тепер ніколи вони з Вікториком не вибачать мені таких слів. І буду я завжди сам на всьому світі. Аж поки не повернеться з війни татко...»* (Рутківський 2013: 49). У хлопчика постійний страх перед самотністю і покинутістю. Довоєнне дитинство було щасливим: з татом, з мамою, а потім – голод, холод, страх, беззахисність, самотність. Це як два контрастні світи.

Початок твору відображає щасливе дитинство хлопчика: *«Я ніс київські помадки додому і уявляв собі, як оце повернуться зі школи татко з мамою і похвалять мене за те, що я у них такий гарний здобичник! А потім ми всі усядемося пити чай. І не простий чай, а саме з оцими ось цукерками, що я зараз притискую до своїх грудей. І що вони б робили без мене!»* (Рутківський 2013: 14). Потім родинний добробут змінюється забуттям і без того хиткий дитячий внутрішній світ починає зникати: *«Вони щезли разом із моїм довоєнним дитинством. Вони вимерли раптово, як мамути. Де б я пізніше не бував, до яких крамниць не заходив, мимоволі погляд мій зупинявся там, де знаходилися кондитерські товари. Даремно – київських помадок не було»* (Рутківський 2013: 14).

Чистота дитячої душі на тлі жорстокої дійсності воєнного часу неодноразово підкреслюється письменником. Володик надзвичайно вразливий, добрий, чуйний хлопчик. Незважаючи на думки про смерть брата, які зринули унаслідок щирого дитячого егоїстичного бажання бути в матері єдиним і улюбленим сином, він не плаче жорстокості чи ненависті, не озлоблюється на інших. Хлопчик-оповідач не зовсім розуміє грань між життям і смертю. Для нього це не більше, ніж сон і пробудження: *«А коли ти заснеш так, що вже ніколи-ніколи не розплющити очей, то вона трохи поплаче і візьме на ручки мене. А потім приїде з війни татко і ми знову знайдемо тебе в капусті»* (Рутківський 2013: 34). Він уміє співчувати і любити, йому докучають докори сумління за найменшу шкоду, яку завжди гіперболізує до глобальних масштабів: чи тоді, коли з'їдає братикову кашку (*«І чим більше думав, тим більше мене переймав страх. Це ж що воно виходить – я з'їв те, що мав з'їсти мій маленький беззубий братик? Ой-ой-ой, як воно негарно вийшло...»*) (Рутківський 2013: 43), чи коли розчаровує маму своєю поведінкою, чи думає, що через нього помер голова сільської ради. Не обділений Володик й дитячою наївністю: *«Коли півроку тому мені привезли братика, то до нас почали сходитися всі, хто працював у школі разом із татом і мамою. І так вже їм було цікаво побачити мого Вікторика, що вони аж шиї витягували, мов ті гусаки, аби краще його роздивитися. А що вже сюсюкали, а що вже улюлюкали перед ним! І ніхто навіть не здогадався привітати мене з тим, що нарешті я отримав братика, якого так довго випрохував у тата з мамою»* (Рутківський 2013: 3).

Протилежними за своєю суттю є образи жорстоких хлопців-поліцаїв, шкільного завгоспа, німецьких окупантів, деяких представників радянської влади: *«І коли я буду бігати туди-сюди, набіжить поліцай і його безжальний багнет увір'ється в спину...»* (Рутківський 2013: 52). Використання композиційно-стилістичного прийому контрасту тільки посилює смислове навантаження тексту, згущує барви у зображенні тла – подій, які відбуваються у суспільстві. Функціональність такого прийому виявляється й у впливі на читача, формуванні у нього емоційного та естетичного досвіду.

У сповіді письменник вдається не тільки до саморозкриття, зізнається у своїх дитячих переживаннях, думках, висвітлює емоції та описує побутові подробиці, а надзвичайно відверто говорить про речі, акцентує на деталях. Наприклад, оповідач досить детально описує епізод сковзання на льоду, не вдаючись, при цьому, до надмірної деталізації: *«Я вже відставив було назад праву ногу і нагнувся, аби сильніше відштовхнутися. Проте в останню мить устиг завважити, що між берегом і озером крига була іншого кольору, ніж на середині. Видавалася вона мені такою прозорою, наче її взагалі не було»* (Рутківський 2013: 7). При цьому його емоції часто гіперболізуються, що свідчить про добре розвинену уяву. Зокрема, в епізоді зі «свинєю на льоду» дядьки, які її наздоганяли, здалися малому справжніми «кровожерливими вбивцями»: *«І лише тоді мене пройняв жах. Мало того, що на моїх очах скоїлося страшне вбивство – так цей вбивця біжить протісінько до нашої хати...»* (Рутківський 2013: 8). У світлі дитячого бачення та характеристики постають інші персонажі твору: мати, батько, баба Настя, дідусь і бабуся, сестри Радзівські, завгосп, поліцай, німецький вартовий, діти. Зокрема характеристика деяких персонажів показана в динаміці, залежно від періоду зображуваного. Так, наприклад, шкільний завгосп у довоєнний час ставиться до вчительської сім'ї поштиво (*«Видавався він тепер зовсім не чорним жуком, а просто добрим, засмаглим на сонці дядечком, з яким так приємно перекинутися словом»*) (Рутківський 2013: 16), а під час війни – зневажливо (*«Я здивувався: завгосп завжди називав маму на «ви». А тепер називає так, ніби вона йому якийсь товариш»*) (Рутківський 2013: 37). Хлопці, з якими так тісно товаришував Володик (*«Як же я забув, що саме в цей час всі хлопці*

збиралися на тому вигоні!... Хто-хто, а вже хлопці зрозуміють, що я хоч і перестав розмовляти, як всі, проте гратися ми можемо, як і раніше» (Рутківський 2013: 74) раптом перетворилися на запеклих ворогів («Я всівся на жмут сухої трави, обійняв Песика і заплакав. Плакав не від того, що було боляче, а від того, що зовсім ще недавно хлопці дружили зі мною і ми разом гралися, а тепер вони ганяються за мною, мов за якимсь злодієм. Ще й свистять мені услід. А що я їм такого зробив? Нічого» (Рутківський 2013: 75). Фактично головний герой стає жертвою обставин, створених дорослими. Проте, не дивлячись на всю катастрофічність ситуації, у якій перебуває Володікова сім'я, він навіть у жорстокому, здавалося, обличчі ворога здатний розпізнати друга: окремі німецькі солдати добре ставилися до хлопчика, пригощали його, захищали від «учорашніх друзів» («А коли я підійшов зовсім близько, вартовий вільною від автомата рукою погладив мою голову... По тому та ж рука полізла до кишені, й нараз перед моїми очима виникла синювата грудка колотого цукру... Вартовий тицьнув його в мою руку» (Рутківський 2013: 71); «Та коли хлопці були майже поруч, вартовий раптом скинув з плеча автомата, націлився на них і крикнув грізним голосом: – Цурюк! Хлопці зойкнули з переляку і помчали назад» (Рутківський 2013: 75). Ці епізоди свідчать про те, що далеко не всі солдати в німецьких шинелях були холонокровними вбивцями й кровожерливими загарбниками, багато хто з них мав більше чуйності, ніж свої ж односельчани.

Завдяки такій художній проекції крізь дитяче світобачення у читача формуються виразні образні уявлення, забезпечуючи повноцінне сприймання твору. Реалістичний метод зображення художнього світу через призму дитячого невинного і наївного бачення цілком виправданий у реалізації теми дитинства.

Недаремно твір називається «Потерчата». З назвою пов'язана наскрізна ідея повісті. В українських народних віруваннях потерчата – душі померлих нехрещених дітей, які живуть по озерах і болотах, можуть заманювати людей у темряві за допомогою своїх каганців [Ісаєва 2010: 474]. Потерчата – це своєрідний символ покинутості, непотрібності, самотності людської долі. На нашу думку, назвавши твір на честь цих міфологічних істот, автор ніби підкреслив самотність людей у ті часи, покинутих на поталу ворогам і недругам. Таких людських доль, як у Володіка і його рідних, у часи

будь-якої війни є дуже багато: хтось залишився без батька, чоловіка, брата, у когось війна забрала усіх близьких. Як наслідок, люди залишалися на одинці зі своїм горем, подібно потерчатам, що, не маючи спокою, похмуро никають світом.

На думку О. Ісаєвої, «Потерчата» – це роздуми про дитинство у страшному світі, який дорослі перетворили на війну; про людство, проблеми самознищення. Невипадково твір складається з окремих розділів, які є епізодами-кадрами зі стрічки життя автора – з дитинства, украденого війною. Дослідниця наголошує, що сучасні діти живуть в інших умовах – у їхньому світі, на жаль, теж є насилля, і «війни»... Проте, може, завдяки невігданому, пронизливому переживанню, викликаному пером Майстра в іще незачерствілих душах, ці нові діти знайдуть шлях порятунку людства від самознищення [Ісаєва 2005: 11].

На думку В. Вздутьської, книжка В. Рутківського є прикладом того, «як можна вдало, без спрощення та водночас доступно й не травматично для дітей писати про складні та філософські теми, як-от: природа зла, ідеологія, тоталітарні системи, війна, смерть, ворожість, страх, несвідоме, віра, сенс життя тощо» [Вздутьська].

Окрім війни, автор дотиково зачіпає тему національної ідентифікації й самоідентифікації. Це простежуємо на прикладі таких персонажів твору, як Григорій Якович (батько Володика), дід Кирило (дід Володика по материній лінії), сестри Радзівські (сусідки Володика у Богодухівці). Лише на середині твору читача повідомляють про те, що батько Володика поляк, і що дід Кирило був категорично проти того, щоб його єдина донька вийшла заміж за поляка: *«...після того, як вона (Ганна) вийшла заміж за мого татка без благословення Божого і супроти волі своїх батьків, – вони відреклися від неї. А її батьки – люди старого гарту і коли вже щось сказали, то не відступляться від свого слова нізащо»* (Рутківський 2013: 92). Навіть коли Ганна прийшла до батьківської господи за допомогою, дід не захотів навіть слухати її, оскільки вона вийшла за Григорія наперекір батьківській волі: *«Нічого не знаю і знати не хочу, – пророкотав дід. – Вискочила без мого дозволу за того поляка, наплодила байстрят – то й живи тепер як знаєш, коли така розумна»* (Рутківський 2013: 95). Володик ідентифікує себе як українець-козак, а не як поляк: *«Радзівські сказали, що я гарний хлопчик і геть викопаний маленький поляк. Я*

ім відповів, що я ніякий не поляк, і що мій дід з козаків. Проте вони лише презирнулися, і баба Ядвіга сказала: – Породу не приховаєш» (Рутківський 2013: 126). З огляду на це, можна дійти висновку, що у ті часи, не дивлячись на всі жахи війни, питання національної ідентифікації поставало досить гостро і мало значний вплив на повсякденне життя звичайних людей. Більше того, приналежність до певної нації могла навіть коштувати життя. Саме тому Григорію Яковичу довелося приховувати своє етнічне походження: *«Все своє життя батько грав у піжмурки з долею і владою. Ціною цієї гри було життя чи смерть... мій зовні такий вірнопідданий батько все життя тільки тим і займався, що водив за носа свою рідну радянську владу і її кагебе. І пам'ятає він значно більше, ніж мав би пам'ятати круглий сирота... він довідався, що всі, у кого є родичі за кордоном, автоматично переходять в розряд «ворогів народу».... То ж він з допомогою полкового писаря... не тільки вніс деякі зміни в своє ім'я і прізвище, а й розписався під тим, що родичів за кордоном не має і ніколи не мав»* (Рутківський 2013: 129–130).

Отже, повість В. Рутківського характеризується високим рівнем автобіографізму. Головний персонаж твору, який одночасно відіграє роль оповідача, відображує дитячий світогляд не на радісному тлі дитинства, а на жахливому тлі кровопролитної війни. Таким чином, автор зображує «розсипані» долі «дітей війни», зіставляючи їх з мізерними амбіціями дорослих, які затіяли це кровопролиття. Окрім воєнних жахів 1941–1943 років у творі відображені різні реалії радянської дійсності того періоду (гоніння за політичні переконання й національну приналежність; жорстокість і подекуди безглуздість тоталітарного режиму тощо).

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран У. Підлітковий роман // ЛітАкцент – сучасний літературний портал [Електронний ресурс]. URL: <http://litakcent.com/2016/04/05/pidlitkovyj-roman-reprezentanty-nimeskoho-postmodernu/> (дата звернення 25. 02. 2020).

2. Вздутьська В. Сучасні стратегії прочитання «Потерчат» В. Рутківського [Електронний ресурс]. URL: <http://www.chl.kiev.ua/ky/Books/ShowBook/103#3>. (дата звернення 25. 02. 2020).

3. ДСанПіН 5.5.6.012-98 «Державні санітарні правила і норми безпеки іграшок та ігор для здоров'я дітей» [Електронний ресурс] :

[Веб-портал МОН України]. URL: <http://mon.gov.ua/content/Освіта/sanit-vimogi.pdf>. (дата звернення – 25. 02. 2020).

4. Ісаєва О. Не просто повторити засвоєне, а осмислити його заново [Текст] : методика організації підсумкового етапу вивчення художнього твору в школі. *Всесвітня література в середніх навчальних закладах України: Щомісячний науково-методичний журнал*. 2005. № 3. С. 10–15.

5. Ісаєва О. Про основні парадигми шкільної літературної освіти / За ред. А. Зубка, С. Одайник. Херсон : РПО, 2010. С. 85–90.

6. Островська Г. Взаємопов'язане вивчення життєво-творчого шляху письменника. *Наук. віс. «Література. Діти. Час» Центру дослідж. літ. для дітей та юнацтва*. Тернопіль : Навчальна книга. Богдан, 2011. Вип. № 1. С. 143–147.

ДЖЕРЕЛА

1. Рутківський В. Потерчата. Дитяча сповідь для дорослих, які так нічому й не навчилися. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2013. 256 с.

Діана Брижата

Наук. керівник – к. філол. н., ст. викл. Зелененька І.А.

ЕТНОАРХЕТИПНІСТЬ ПРОЗИ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА НА ТЛІ ДОБИ

Процеси українського державотворення та національна філософія тісно пов'язані між собою, також розум і почуття громадян, що не завжди бралися до уваги в СРСР, стали об'єктом осмислення в підрадянській прозі [Зелененька 2008: 5], героями – люди на фоні тоталітарної держави, які дошукуються відповіді на сакраментальне запитання «що ми за народ такий?», котре актуальне й нині. Звідси можемо зробити висновки про те, що проза Михайла Стельмаха, хай типова підрадянська (чи підсоветська, як зараз актуально зауважують дослідники національної культури в еміграції), має своє значення фундаментування психології народу, котрий століттями виборював незалежність. На цю проблему